অধ্যায় ৬ ঃ গদ্যকাব্য

অধ্যায় গাঁথনি

৬.১ উদ্দেশ্য
৬.২ পৰিচয়
৬.৩ গদ্যকাব্যৰ পৰিচয়
৬.৩.১ গদ্যকাব্যৰ লক্ষণ
৬.৩.২ গদ্যকাব্যৰ ভাগ
৬.৩.৩ গদ্যকাব্যৰ উৎস বা প্ৰাচীনতা
৬.৪ সংস্কৃত সাহিত্যত ৰচিত বিভিন্ন গদ্যকাব্যৰ উল্লেখ
৬.৪.১ সুৰন্ধু আৰু তেওঁৰ প্ৰতিভা
৬.৪.২ দণ্ডি আৰু তেওঁৰ প্ৰতিভা
৬.৪.৩ বাণ আৰু তেওঁৰ প্ৰতিভা
৬.৫ শব্দাৰ্থ তালিকা
৬.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
৬.৭ অধিক জানিবলৈ
৬.৮ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান
৮.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

৬.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- গদ্যকাব্যৰ পৰিচয় লাভ কৰিব পাৰিব
- গদ্যকাব্যৰ লক্ষণৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- গদ্যকাব্যৰ ভাগসমূহৰ লগত অৱগত হ'ব পাৰিব
- গদ্যকাব্যৰ উৎস, প্ৰাচীনতা আৰু পৰম্পৰাৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- গদ্যকাৰ সুৰন্ধুৰ বাসৱদত্তাৰ পৰিচয় পাব
- বাণভট্টৰ ৰচনা শৈলীৰ বৈশিষ্ট্য নিৰূপণ কৰিব পাৰিব
- হৰ্ষচৰিত আৰু কাদম্বৰীৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- দণ্ডীৰ গদ্যকাব্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

৬.২ গদ্যকাব্যৰ পৰিচয়

ইয়াৰ আগৰ চতুৰ্থ অধ্যায়ত আপুনি চম্পূকাব্য আৰু গীতিকাব্যৰ বিষয়ে কিছু আভাস পালে। এই অধ্যায় অধ্যয়ন কৰি আপুনি সংস্কৃত শ্ৰব্যকাব্যৰ অন্তৰ্গত গদ্যকাব্যৰ

দৃশ্য আৰু শ্ৰব্যভেদে কাব্যৰ দুটা প্ৰধান ভাগ আছে।

বিষয়ে জ্ঞান লাভ কৰিব পাৰিব। আপুনি জানে যে সংস্কৃত কাব্যসাহিত্য প্ৰধানকৈ দুটা ভাগত বিভক্ত ১। দৃশ্য কাব্য আৰু ২। শ্ৰব্যকাব্য। দৃশ্যকাব্য অভিনয়ৰ যোগেদি দেখুওৱা হয়। যেনে ঃ নাটকাদি। উদাহৰণস্বৰূপে ভাস বা কালিদাসৰ নাটক স্বপ্নবাসৱদত্তা বা অভিজ্ঞানশকুন্তলম্ নাটক এখন মঞ্চস্থ কৰি উপভোগ কৰিব পাৰো। দৃশ্যকাব্যসমূহক 'ৰূপক' বুলিও কোৱা হয়। এজনৰ ৰূপ আন এজনৰ ওপৰত আৰোপ কৰা হয় বাবে ৰূপক বোলে।

শ্ৰব্যকাব্যসমূহ শ্ৰৱণৰ যোগ্য বা কাণেৰে শুনি উপভোগ কৰা হয়। এই শ্ৰব্যকাব্য গদ্য আৰু পদ্যৰূপে দুটা ভাগত ভগোৱা হৈছে। গদ্যকাব্য সমাসযুক্ত হয় আৰু পদ্যকাব্য ছন্দত ৰচনা কৰা হয়।

এতিয়া আপুনি এই অধ্যায়ত গদ্যকাব্যৰ স্বৰূপ বা লক্ষণ, ইয়াৰ উৎস, বিভিন্ন ভাগ তথা বিভিন্ন উল্লেখযোগ্য গদ্যকাৰ আৰু তেওঁলোকৰ ৰচনাসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

৬.৩ গদ্যকাব্যৰ পৰিচয়

প্ৰথমতে আপুনি এতিয়া গদ্যকাব্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। বৈদিক যুগত পৰ্যাপ্ত পৰিমাণে গদ্যাত্মক ৰচনা আমাৰ দৃষ্টিগোচৰ হ'লেও বৈদিকোত্তৰ কালৰ প্ৰথম অৱস্থাত সকলো গ্ৰন্থতে পদ্যাত্মক ৰচনাহে প্ৰকাশ পাবলৈ ধৰে। আনকি ব্যাকৰণ, জ্যোতিষ, বিধি, চিকিৎসা আদি বিষয়তো ছন্দোবদ্ধ গ্ৰন্থৰ সৃষ্টি হয়। ইয়াৰ প্ৰধান কাৰণ হ'ল পদ্য মনত ৰাখিবলৈ সহজ। সেইবোৰ কাৰণতে গদ্যই জনপ্ৰিয়তা হেৰুৱালে আৰু নীৰস তথা সাধাৰণ গদ্যই সমালোচকসকলৰ মন আকৰ্ষণ নকৰা হ'ল। ফলত গদ্যকাৰসকল তেওঁলোকৰ গদ্যৰচনাত এক বৈশিষ্ট্য সৃষ্টিৰ বাবে চেষ্টা কৰিবলৈ ধৰে। ছন্দোৱদ্ধ ৰচনাৰ সৈতে ফেৰ মাৰিব পৰাকৈ গদ্যৰচনাতো এক কাব্যিক চাৰুতাৰ সৃষ্টিৰ বাবে চেষ্টা আৰম্ভ হ'ল। আনুপ্ৰাসিক পদ আৰু দীৰ্ঘসমাসৰ ব্যৱহাৰেৰে গদ্য সৃষ্টিৰ প্ৰয়াস হ'ল। ছন্দক বাদ দি আলঙ্কাৰিক কাব্যৰ সকলো বৈশিষ্ট্য গদ্যকাব্যৰো বৈশিষ্ট্য হৈ পৰিল। ইয়াৰ পৰিণতি স্বৰূপে গদ্যকাব্য নামেৰে এক অভিনৱ কাব্যধৰ্মী গদ্যাত্মক ৰচনাৰ সৃষ্টি হ'ল। এই ৰচনাৰাজিয়ে লোককথাসমূহৰ পৰা বিষয়বস্তু গ্ৰহণ কৰিলে আৰু অলঙ্কাৰবিশিষ্ট ছন্দোবদ্ধ কাব্যৰ পৰা নিজাকৈ অলঙ্কাৰবহুল ৰূপ ল'লে। ছন্দবিহীন গদ্যত কাব্যিক কমনীয়তাৰ সৃষ্টি সহজসাধ্য নাছিল আৰু সেয়ে গদ্যকাৰসকলে কাব্যতত্ত্ববিদ সমালোচকসকলৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰিব পৰাকৈ মনোৰম গদ্যৰচনাৰ বাবে অসাধাৰণ দক্ষতা প্ৰদৰ্শন কৰিবলগা হ'ল। সেয়ে পদ্যাত্মক ৰচনাতকৈ গদ্যাত্মক ৰচনাহে অধিক কষ্টকৰ বুলি সময়ত বিবেচিত হ'ল আৰু পণ্ডিতসকলে **গদ্য**কাব্যৰ বিষয়ে মন্তব্য দিলে— গদ্যং কবীনাং নিকষং বদন্তি।

গদ্যকাব্যঃ গদ্যকাব্য হৈছে সমাস বহুল ৰচনা

৬.৩.১ গদ্যকাব্যৰ লক্ষণ

গদ্যকাব্যৰ পৰিচয়ৰ পাছত আপুনি এতিয়া গদ্যকাব্যৰ লক্ষণৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। সংস্কৃত সাহিত্যৰ বিশিষ্ট আলঙ্কাৰিক বিশ্বনাথ কবিৰাজে গদ্যকাব্যৰ সংজ্ঞা

এইদৰে দাণ্ডি ধৰিছে— "বৃত্তগন্ধোজ্ঝিতং গদ্যম্"। অর্থাৎ ছন্দবিহীন ৰচনাকে গদ্যকাব্য বোলে। এই লক্ষণটো সর্বজনবিদিত আৰু আলঙ্কাৰিকসকলেও মানি লৈছে।

৬.৩.২ গদ্যকাব্যৰ ভাগ

আপুনি গদ্যকাব্যৰ বিষয়ে জনাৰ পিছত গদ্যকাব্যৰ ভাগসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। আলঙ্কাৰিক বিশ্বনাথ কবিৰাজে গদ্যকাব্যক চাৰি প্ৰকাৰত ভাগ কৰিছে— ১) মুক্তক, ২) বৃত্তগন্ধি, ৩) উৎকলিকাপ্রায়, ৪) চূর্ণক। ১) মুক্তক— সমাসহীন গদ্যক মুক্তক বোলা হয়। ২) বৃত্তগন্ধি— য'ত আংশিকভাৱে ছন্দৰ সম্পর্ক থাকে সেয়ে বৃত্তগন্ধি গদ্য। ৩) উৎকলিকাপ্রায়— দীঘল সমাসযুক্ত পদৰ দ্বাৰা ৰচিত গদ্যক উৎকলিকাপ্রায় বোলে। ৪) চুটি চুটি সমাসযুক্ত পদৰ দ্বাৰা ৰচিত গদ্যৰ নাম চূর্ণক। উক্ত গদ্যকাব্যসমূহক পুনৰ দুটা ভাগত ভাগ কৰিছে। সেয়া হৈছে— ১) কথা আৰু ২) আখ্যায়িকা। *'অগ্নিপুৰাণ'*ত আকৌ গদ্যকাব্যক পাঁচ প্রকাৰ বুলি কৈছে—

আখ্যায়িকা কথা খণ্ডকথা পৰিকথা তথা।
কথানিকেতি মন্যন্তে গদকাব্যং চ পঞ্চধা।।

অর্থাৎ আখ্যায়িকা, কথা, খণ্ডকথা, পৰিকথা, কথানিকা এই পাঁচ প্রকাৰৰ গদ্যকাব্য আছে।

কিন্তু দণ্ডীয়ে তেওঁৰ *'কাব্যাদর্শ'* গ্রন্থত গদ্য সাহিত্যক দুই প্রকাৰৰ বুলি কৈছে— কথা আৰু আখ্যায়িকা। কবিৰ কল্পিত কাহিনীক আশ্রয় কৰি কথা ৰচিত হয় আৰু সত্য কাহিনী আখ্যায়িকাত বর্ণিত হয়। বাকী যিবিলাক গদ্যকাব্যৰ ভাগ দেখু�ৱাইছে সেই সকলোবোৰ কথা আৰু আখ্যায়িকাৰেই অন্তর্ভুক্ত। সেইবাবে দণ্ডীয়ে কৈছে— কথা আৰু আখ্যায়িকাই গদ্যসাহিত্যৰ দুটা প্রধান ভাগ।

অগ্নিপুৰাণ গ্রন্থত কথা আৰু আখ্যায়িকাৰ লক্ষণ উল্লেখ আছে যদিও *'সাহিত্যদর্পণ'* গ্রন্থৰ ৰচয়িতা বিশ্বনাথ কবিৰাজেও কথা আৰু আখ্যায়িকাৰ লক্ষণ এনেদৰে দেখুৱাইছে।

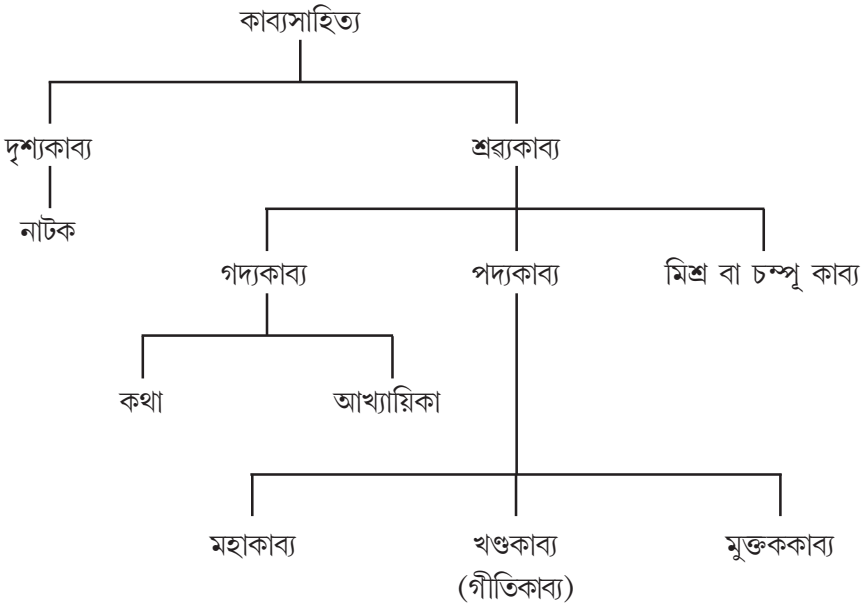
১) **কথা ঃ** যি কাব্যত গদ্যৰ যোগেদি ইতিবৃত্ত মনোৰম আৰু মনোগ্রাহী কৰি তোলা হয় তাকে কথা বোলে। এই কথাৰ ভিতৰত মাজে মাজে আর্যা ছন্দৰ শ্লোক আৰু বক্ত্র বা অপবক্ত্র ছন্দত ৰচিত শ্লোকো থাকিব পাৰে। কথা কাব্যৰ আৰম্ভতে ছন্দোৱদ্ধ পদ্যময়, নমস্কাৰাত্মক মঙ্গলাচৰণ, দুষ্ট লোকৰ নিন্দা বা সজ্জনৰ প্রশংসা প্রকাশক বর্ণনা থাকিব লাগে। কথা কাব্যৰ উদাহৰণ, যেনে— 'কাদম্বৰী' আদি।

২) **আখ্যায়িকা ঃ** আখ্যায়িকা নামৰ গদ্যকাব্যও কথাৰ দৰেই কিন্তু ইয়াত কবিয়ে নিজৰ বংশৰ বর্ণনা কৰে আৰু ইয়াৰ কোনো কোনো ঠাইত অন্যান্য কবিৰ বিষয়েও আলোচনা থাকে। আখ্যায়িকাৰ মাজে মাজে পদ্যও থাকে। আখ্যায়িকাৰ কথাংশ বা বিষয় বর্ণনাৰ বিভাগবিলাকক আশ্বাস (উচ্ছ্বাস) বুলি

উল্লেখ কৰা হয়। এই আশ্বাসবিলাকৰ আৰম্ভতে আর্যা, বক্ত্র বা অপবক্ত্র আদি ছন্দৰ যিকোনো ছন্দত ৰচিত পদ্যৰ দ্বাৰা বিষয়বস্তুৰ বর্ণনাৰ ছলেৰে বর্ণনীয় বিষয়ৰ সূচনা কৰা হয়। আখ্যায়িকাৰ উদাহৰণ— *হর্ষচৰিত* আদি।

কোনো কোনো পণ্ডিতে নায়কেই আখ্যায়িকা নামৰ গদ্যকাব্যৰ কথক হয় বুলি কয়। সেইকথা যুক্তিযুক্ত নহয়, কাৰণ, এই বিষয়ে আচার্য দণ্ডীয়ে কৈছে- আখ্যায়িকাত যে নায়কেই আখ্যান বর্ণনা কৰিব লাগে এনেকুৱা নিয়ম নাই, কাৰণ দেখা যায়— এনেকুৱা আখ্যায়িকাও আছে, য'ত নায়কৰ বাহিৰে আন পাত্রয়ো আখ্যানভাগ বর্ণনা কৰিছে।

নিম্নোক্ত ধৰণেৰে সংস্কৃত কাব্য সাহিত্যৰ ভাগসমূহ আপোনাৰ সুবিধাৰ বাবে সহজকৈ দেখুৱা হ'ল।

৬.৩.৩ গদ্যকাব্যৰ উৎস বা প্রাচীনতা

গদ্যকাব্যৰ ভাগসমূহৰ পিছত আপুনি এতিয়া গদ্যকাব্যৰ উৎস বা প্রাচীনতাৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব—

সংস্কৃত গদ্য সাহিত্যৰ উৎস অতি প্রাচীন। ঋগ্বেদৰ নিগদাধ্যায়, কৃষ্ণযজুর্বেদৰ অন্তর্গত তৈত্তিৰীয় সংহিতা, কাঠকসংহিতা, মৈত্রায়ণী সংহিত আৰু অথর্ববেদৰ ব্রাত্যকাণ্ড আদিয়ে প্রাচীন গদ্যৰ উৎস। তদুপৰি সমস্ত ব্রাহ্মণ সাহিত্য, আৰণ্যক তথা উপনিষদসমূহতো গদ্যৰ আভাস পোৱা যায়। কল্পসূত্রসমূহৰ শৈলীয়েও গদ্যৰ নতুন ধাৰাৰ পৰিচয় দিয়ে। পতঞ্জলিৰ *'মহাভাষ্য'*ত সৰল গদ্যৰ চানেকি দেখা যায়। *মহাভাৰত* মহাকাব্য আৰু *বিষ্ণুপুৰাণ*ৰ অংশ বিশেষতো সহজ-

সৰল গদ্য দেখা যায়। প্ৰাচীন শিলালিপি, তাম্ৰলিপি, মীমাংসা সূত্ৰ আৰু দৰ্শনৰ বিভিন্ন টীকা ভাষ্যসমূহত সুন্দৰ গদ্য সাহিত্যৰ নিদৰ্শন দেখা যায়।

যজুৰ্বেদ, অথৰ্ববেদ আৰু ব্ৰাহ্মণৰ গদ্যৰীতি সৰল। সামগ্ৰিকভাবে বিচাৰ কৰিলে দেখা যায় বৈদিক গদ্যৰীতি সৰল, সহজবোধ্য, বাক্যৰীতি সাৱলীল। পৰৱৰ্তী কালত বাণভট্ট ৰচিত *'কাদম্বৰী'*ত দীৰ্ঘ সমাসযুত গদ্যৰচনা দেখা যায়।

বাৰ্ত্তিকাৰ কাত্যায়নে (৪০০ খৃঃপূঃ) আখ্যায়িকা ৰচনা কৰিছিল। পতঞ্জলিয়েও ২০০ খৃঃপূঃত আখ্যায়িকা ৰচনা কৰিছিল পতঞ্জলিয়েও ২০০ খৃঃপূঃত *'বাসৱদত্তা', 'সুমনোত্তৰা', 'ভৈমৰথী'* প্ৰভৃতি আখ্যায়িকাৰ নাম উল্লেখ কৰিছে।

গদ্যকাৰ বাণভট্টই ভট্টাৰক হৰিশ্চন্দ্ৰক গদ্যলেখক হিচাপে গণ্য কৰিছে। তেনেদৰে জল্‌হন নামৰ আলঙ্কাৰিকে উল্লেখ কৰিছে যে বৰৰুচিৰ *'চাৰুমতী'*, ৰোমিল্ল-সৌমিল্লৰ বিৰচিত *'শূদ্রক কথা'*, শ্ৰীপালি নামৰ লেখকৰ *'তৰঙ্গৱতী কথা'* আৰু সাতবাহন ৰজাসকলৰ দিনত ৰচিত *'শাতকর্ণিহৰণ'* আৰু *'নমোৱন্তী কথা'* আদি গদ্যবোৰে প্ৰাচীন সাহিত্যৰ পৰম্পৰাক সমৰ্থন কৰে।

৬.৪ সংস্কৃত সাহিত্যত ৰচিত বিভিন্ন গদ্যকাব্যৰ উল্লেখ

আপুনি ইতিমধ্যে সংস্কৃত গদ্যকাব্যৰ উৎস আৰু প্ৰাচীনতাৰ বিষয়ে জানিব পাৰিলে। এতিয়া আপুনি বিভিন্ন গদ্যকাব্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

গদ্য সাহিত্য বুলিলে বিশেষকৈ সুৱন্ধু, দণ্ডী আৰু বাণভট্টৰ ৰচনাৰাজি উল্লেখ কৰিব পাৰি।

৬.৪.১ সুৱন্ধু আৰু তেওঁৰ প্ৰতিভা

সুৱন্ধুৱে *'বাসৱদত্তা'* নামৰ গদ্যকাব্যখন ৰচনা কৰিছিল। সুৱন্ধুৰ জন্মস্থান ক'ত আৰু আৱিৰ্ভাৱ কেতিয়া এই বিষয়লৈ পণ্ডিতসকল এতিয়াও নিশ্চিত নহয়। কিছুমান পণ্ডিতৰ মতে তেওঁ বাণভট্টৰ পূৰ্বৱৰ্ত্তী আৰু কিছুমানৰ মতে তেওঁ বাণৰ পৰৱৰ্তী। *'হৰ্ষচৰিত'*ত বাণে *'বাসৱদত্তা'*ৰ উল্লেখ কৰি কৈছে যে ৰচনাৰ উৎকৰ্ষতাৰে *'বাসৱদত্তা'*ই কবিসকলৰ দৰ্পহৰণ কৰিছে। সুৱন্ধুৰ আৱিৰ্ভাৱকাল ষষ্ঠ শতাব্দীৰ শেষকাল বুলি পণ্ডিতসকলে অনুমান কৰিছে।

সুৱন্ধু ৰচিত *'বাসৱদত্তা'*ৰ আখ্যানভাগ হৈছে— ৰজা চিন্তামণিৰ পুত্ৰ কন্দৰ্পকেতুৱে সপোনত এগৰাকী সুন্দৰী কন্যাক দেখি তেওঁৰ অনুসন্ধানত বন্ধু মকৰন্দক লগত লৈ গৃহ ত্যাগ কৰে। ৰাতি এজোপা গছৰ তলত বহি থাকোঁতে সেই গছত বাসকৰা এহাল ভাটৌ দম্পতীৰ পৰা জানিব পাৰিলে যে কুসুমপুৰৰ ৰজা শৃঙ্গাৰ শেখৰৰ কন্যা বাসৱদত্তাই সপোনত এজন অপৰূপ যুৱকক দেখি তেওঁক

সন্ধান কৰিবৰ বাবে সখী তমালিকাক প্ৰেৰণ কৰে। ৰাজকুমাৰীৰ স্বয়ম্বৰত বহুতো ৰাজকুমাৰ সমাগত কিন্তু ৰাজকুমাৰীয়ে স্বপ্নদৃষ্ট যুৱকৰ বাহিৰে আনক পতিবৰণ নকৰে। পিছত মকৰন্দ আৰু তমালিকাৰ লগালগি হয় আৰু তেওঁলোকৰ সহায়তে কন্দৰ্পকেতুৰ লগত বাসৱদত্তাৰ গোপনে মিলন হয়।

তাৰ পিছত তেওঁলোক দুয়ো পলাই গৈ এখন অৰণ্যত জিৰণি লোৱাত ভাগৰত বাসৱদত্তা আৰু কন্দৰ্পকেতু টোপনি যায়। পাছত টোপনি ভঙাত বাসৱদত্তাই ফল আহৰণ কৰিবলৈ যায়। তাৰ পিছত তেওঁৰ ৰূপত মুগ্ধ হৈ দুজন বনেচৰৰ মাজত তেওঁক স্ত্ৰীৰূপে পোৱাৰ কাৰণে দুয়োজনৰ মাজত যুদ্ধ হয় আৰু সেই যুদ্ধত দুয়োজনৰ মৃত্যু হয়। সেই অৰণ্য এজন ঋষিৰ তপোবন আছিল। ঋষিয়ে যেতিয়া জানিব পাৰিলে যে বাসৱদত্তাৰ বাবে তপোবনৰ শান্তিভঙ্গ হৈছে, সেয়ে বাসৱদত্তাক প্ৰস্তৰমূৰ্তিত পৰিণত হ'বলৈ অভিশাপ দিয়ে। বাসবদত্তাই ঋষিক অনুৰোধ জনোৱাত ঋষিয়ে কয় যে প্ৰেমিকৰ হাতৰ স্পৰ্শত তেওঁ পুনৰ জীৱন ঘূৰাই পাব।

ইফালে কন্দৰ্পকেতুৱে সাৰ পাই বাসৱদত্তাক বিচাৰি নাপাই আত্মহত্যা কৰিবলৈ উদ্যত হোৱাত দৈৱবাণীয়ে কয় যে প্ৰিয়াৰ সৈতে মিলন হ'ব। তাকে আশা কৰি ঘূৰি ফুৰোঁতে হঠাতে এটি প্ৰস্তৰ মূৰ্ত্তিত বাসৱদত্তাৰ সাদৃশ্য দেখি মূৰ্ত্তিটো সাৱটি ধৰে। লগে লগে মূৰ্ত্তিলৈ ৰূপান্তৰিত হোৱা বাসৱদত্তা জীৱন্ত হৈ পৰে আৰু কন্দৰ্পকেতুৱে বাসৱদত্তাক পুনৰ লাভ কৰে।

কবিত্ব প্ৰতিভা ঃ বাণৰ ৰচনাত যি অপাৰ শব্দ ভাণ্ডাৰ, অলঙ্কাৰ আৰু কল্পনাৰ অপূৰ্ব সমাবেশ, বৰ্ণনাৰ তীক্ষ্ণ পৰ্যবেক্ষণ শক্তি, সঙ্গীতাত্মক ভাষা বিৰাজমান তেনেদৰে সুৰন্ধুৰ লেখনিত পোৱা নাযায়। সুৰন্ধুৰ কাব্য গৌড়ী-ৰীতি প্ৰধান। শ্লেষ তেওঁৰ ৰচনাৱলীৰ প্ৰাণস্বৰূপ। তেওঁৰ গ্ৰন্থত বক্ৰোক্তিৰ প্ৰাধান্য বৰ্তমান। কবিৰাজে 'ৰাঘৱপাণ্ডৱীয়' কাব্যত *'বাসৱদত্তা'*ৰ প্ৰশংসা কৰি কৈছে—

'সুৰন্ধু বাণভট্টশ্চ কবিৰাজ ইতি ত্ৰয়ঃ'।
বক্ৰোক্তিমাৰ্গনিপুণাঃ চতুৰ্থো বিদ্যতে ন বা।।

(ৰাঘৱ পাণ্ডৱীয় ১/৪১)

সুৰন্ধুৰ ৰচনাত নতুন উন্মেষশালিনী প্ৰতিভাৰ পৰিচয় পোৱা নাযায়। কিন্তু তেওঁ অৰ্থগৌৰৱ প্ৰয়োগত সিদ্ধহস্ত আছিল। শ্লিষ্ট প্ৰয়োগত সুৰন্ধু অতি বিচক্ষণ। দুই এটা বৰ্ণনাৰ মাজত স্বভাৱোক্তি অলঙ্কাৰৰ ৰমণীয়তা দেখা যায়। কাব্যৰ মাজে মাজে কবিয়ে বক্ৰোক্তি প্ৰয়োগ কৰিছিল ফলত তেওঁৰ ৰচনাৱলী স্পষ্টৰূপে বুজা দুঃসাধ্য হৈ পৰে। সেই কাৰণে কবিয়ে অৰ্থ বুজিবলৈ পাঠকমণ্ডলীক পদে পদে অভিধান চাবলৈ সকিয়াই দিছে।

জানি থোৱা ভাল

১। *'সাহিত্যদর্পন'*ৰ মতে ৰীতি চাৰিবিধ— বৈদৰ্ভী, গৌড়ী, পাঞ্চালী আৰু লাটী।

২। ওজগুণ প্রকাশক বর্ণৰ সমাবেশত সমাস বহুল, আড়ম্বৰপূর্ণ ৰচনাৰ নাম গৌড়ী ৰীতি।

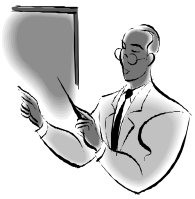
৩। সাহিত্যদর্পনৰ মতে গুণ তিনি প্রকাৰৰ— (১) মাধুর্য্য, (২) ওজঃ আৰু (৩) প্রসাদ।

৪। চিত্তৰ বিস্তাৰ ৰূপ দীপ্ত অৱস্থাক ওজঃ গুণ বোলা হয়।

৫। আচার্য বামনৰ মতে গুণ দহবিধ। তাৰে এক প্রকাৰৰ গুণ হ'ল শ্রেয়। আনহাতে শ্রেয় এবিধ শব্দালংকাৰ।

৬। বক্রোক্তি হ'ল এবিধ অলংকাৰ। শ্লেষ এবিধ অর্থালংকাৰ য'ত এটা শ্লিষ্ট পদৰ দ্বাৰা অনেকার্থৰ বোধ হয়।

৬.৪.২ দণ্ডি আৰু তেওঁৰ প্রতিভা

দণ্ডীৰ আৰির্ভাৱকালসম্পর্কে পণ্ডিতসকলৰ মাজত মতভেদ দেখা যায়। দণ্ডীৰ পিতা-মাতা কাঞ্চীৰ অধিবাসী আছিল বুলি পণ্ডিতসকলে মত পোষণ কৰে। তেওঁৰ পিতৃৰ নাম আছিল বীৰদত্ত আৰু মাতৃৰ নাম গৌৰী। তেওঁলোক দাক্ষিণাত্যৰ কৌশিক গোত্রীয় ব্রাহ্মণ। বাল্যকালতেই দণ্ডীৰ পিতৃমাতৃৰ বিয়োগ হয়। সৰস্বতী আৰু শ্রুত নামে দুগৰাকী লোকে তেওঁক লালন-পালন কৰে। সেই কথা *'অৱন্তীসুন্দৰী কথাসাৰ'* নামে এখন গ্রন্থত উল্লেখ আছে।

৬৫৫ খ্রীষ্টাব্দত চালুক্যৰাজ দ্বিতীয় বিক্রমাদিত্যই কাঞ্চী অধিকাৰ কৰাত দণ্ডীয়ে জন্মস্থান পৰিত্যাগ কৰি ভ্রমণৰ বাবে বাহিৰ হয়। পিছত ৰজা নৰসিংহবর্মাৰ দ্বাৰা কাঞ্চী প্রদেশ পুনৰ হস্তগত হোৱাত দণ্ডী নিজ দেশলৈ ঘূৰি আহে আৰু ৰাজসভাত উচ্চপদত নিযুক্ত হয়।

'কাব্যাদর্শ' নামৰ অলঙ্কাৰ গ্রন্থৰ ৰচয়িতা দণ্ডী আৰু গদকাব্য *'দশকুমাৰচৰিত'*ৰ ৰচয়িতা একেজন ব্যক্তি হয়নে নহয় এই বিষয়ে মতভেদ আছে। বহুতো পণ্ডিতে মতপোষণ কৰে যে *'দশকুমাৰচৰিত'* দণ্ডীৰ কম বয়সৰ ৰচনা আৰু *'কাব্যাদর্শ'* পৰিণত বয়সৰ ৰচনা।

দণ্ডী বাণভট্টৰ পূর্বৰ নে পৰৱর্ত্তীকালৰ সেই বিষয়ে পণ্ডিতসকলৰ মাজত মতভেদ আছে। পিটাৰচন (Piterson) আৰু জেকবী (Jekbi)ৰ মতে *'কাব্যাদর্শ'*ৰ এটা শ্লোকত কাদম্বৰীৰ *'শুকনাসোপদেশ'*ৰ কাহিনীৰ ছাঁ পৰিছে। এইফালৰ পৰা

দণ্ডী বাণৰ পৰৱৰ্ত্তীকালৰ। আনফালে *'দশকুমাৰচৰিত'*ৰ প্ৰাসাদোপম শৈলীৰ তুলনা বানৰ কঠিন শৈলীৰ লগত তুলনা কৰিলে দেখা যায় যে *'দশকুমাৰচৰিত'*ত যি ভৌগোলিক তথা ৰাজনৈতিক বৰ্ণনা পোৱা যায় সেয়া হৰ্ষবৰ্দ্ধনতকৈ পূৰ্বৰ ভাৰতবৰ্ষৰ চিত্ৰ। ইয়াৰ দ্বাৰা প্ৰমাণিত হয় দণ্ডী বাণভট্টতকৈ পূৰ্বৱৰ্ত্তী।

মেক্সমূলাৰ, ৱেবৰ, মেকডোনাল্ড আদি পশ্চিমীয়া পণ্ডিতসকলৰ মতে দণ্ডী সপ্তম শতাব্দীৰ আৰম্ভণিৰ। আনহাতে আলঙ্কাৰিক বামনৰ দ্বাৰা ৰচিত *'কাব্যালঙ্কাৰ সূত্ৰবৃত্তি'*ৰ ওপৰতো দণ্ডীৰ *'কাব্যাদৰ্শ'*ৰ প্ৰচুৰ প্ৰভাৱ পৰা পণ্ডিতসকলে স্বীকাৰ কৰিছে। বামনৰ সময় ৮ম শতিকা। গতিকে, দণ্ডীৰ আৰিৰ্ভাৱ কাল সপ্তম শতিকাৰ আদিভাগ।

'দশকুমাৰচৰিত' দহজন কুমাৰৰ কাহিনীৰ সংযোজন। গ্ৰন্থখন দুটা অংশত বিভক্ত— (১) পূৰ্ব পীঠিকা, (২) উত্তৰ পীঠিকা। পূৰ্ব পীঠিকাত পাঁচটা আৰু উত্তৰ পীঠিকাত আঠটা উচ্ছ্বাস আছে। উত্তৰপীঠিকাৰ শেষৰ চাৰিটা উচ্ছ্বাসৰ নাম 'শেষ'। চক্ৰপাণি দীক্ষিত নামে দাক্ষিণাত্যবাসী কোনো লিখকৰ দ্বাৰা ই পৰৱৰ্ত্তীকালত ৰচিত হৈছে। *'দশকুমাৰচৰিত'*ৰ 'আৰম্ভ' আৰু 'শেষ' এই দুই অংশ অসংলগ্ন। বোধহয়, দণ্ডীয়ে *'দশকুমাৰচৰিত'* সম্পূৰ্ণ কৰিব নোৱাৰিলে।

*'দশকুমাৰচৰিত'*ৰ কাহিনীভাগ চমুকৈ এনেধৰণৰ—

মগধৰ ৰজা ৰাজহংসই এবাৰ মালৱৰাজ মানসাৰক যুদ্ধত পৰাভূত কৰে। পিছত মানসাৰে প্ৰতিশোধ ল'বলৈ ইচ্ছা কৰি কঠোৰ তপস্যা কৰে। তপস্যাত সিদ্ধি লাভ কৰি তেওঁ মগধৰ ৰাজধানী পাটলিপুত্ৰ আক্ৰমণ কৰে আৰু যুদ্ধত মহাৰাজ ৰাজহংসক পৰাস্ত কৰে। পৰাভূত ৰাজহংসই অৰণ্যত আশ্ৰয় লয়। সেই অৰণ্যতে তেওঁৰ পত্নীৰ এটি পুত্ৰ জন্ম হয় আৰু তেওঁৰ নাম থোৱা হয় ৰাজবাহন। ৰাজহংসৰ চাৰিজন অমাত্যৰো (মন্ত্ৰীৰো) চাৰিজন পুত্ৰ জন্ম হয়। তেওঁলোকৰ সৈতে আন পাঁচজন কোঁৱৰো তাত লগ হয়। এনেদৰে দহজন কুমাৰ একেলগে ডাঙৰ-দীঘল হয়। বনতে তেওঁলোক সকলো বিদ্যাত শিক্ষিত হয়। বয়সপ্ৰাপ্ত হোৱাত তেওঁলোকে দিগ্বিজয়ৰ বাবে মন মেলিলে। দিগ্বিজয় যাত্ৰা কৰি গৈ বিন্ধ্যাৰণ্যত ৰাজবাহনে মাতঙ্গ নামৰ ব্ৰাহ্মণক লগ পালে আৰু তেওঁ ৰাজবাহনক ক্ষুৎপিপাসা মণি প্ৰদান কৰে। ব্ৰাহ্মণসকলৰ উপকাৰৰ বাবে পাতাললৈ গমন, পাতাললৈ যোৱা ৰাজবাহনৰ সৈতে সোমদত্ত, পুষ্পোদ্ভৱৰ লগত সমাগম, তেওঁলোকৰ আত্মচৰিত কীৰ্তন, তাৰ পাছত ৰাজবাহন আৰু অৰন্তীসুন্দৰীৰ পৰিচয় কথন— এই আটাইবোৰৰ বৰ্ণনা পূৰ্বপীঠিকাত উল্লেখ আছে।

উত্তৰপীঠিকাৰ প্ৰথম উচ্ছ্বাসত ৰাজবাহনৰ চম্পানগৰলৈ গমন, তাত বন্ধন মুক্তি, সুৰতমঞ্জৰীৰ শাপ বৃত্তান্ত আৰু শেষত দহজন কুমাৰৰ মিলন আদি বিষয় বৰ্ণিত হৈছে। দ্বিতীয় উচ্ছ্বাসৰ পৰা অষ্টম উচ্ছ্বাসলৈকে উপহাৰ বৰ্মা, অপহাৰ বৰ্মা,

অর্থপাল, প্রমতি, মিত্রগুপ্ত, মন্ত্রগুপ্ত আৰু বিশ্রুত ৰাজকুমাৰসকলৰ নিজ নিজ বৃত্তান্ত বর্ণনা আৰু শেষত ৰাজহংস ৰাজ্যপ্রাপ্তি ইত্যাদি বর্ণনা পোৱা যায়।

কবিত্ব প্রতিভা ঃ প্রাচীন সাহিত্যৰ বিদগ্ধ সমালোচক আৰু ৰসজ্ঞসকলে দণ্ডীৰ কবিকৃতিৰ প্রশংসা কৰে আৰু তেওঁক মর্যাদাৰ আসনত প্রতিষ্ঠিত কৰিছে। এটি প্রসিদ্ধ শ্লোকত কালিদাস, ভাৰবি আৰু মাঘৰ বৈশিষ্ট্য এনেদৰে উল্লেখ কৰা হৈছে—

উপমা কালিদাসস্য ভাৰবের্থগৌৰৱম।
নৈষধে পদলালিত্যং মাঘে সন্তি ত্রয়োগুণাঃ।।

*'দশকুমাৰচৰিত'*ত আধুনিক উপন্যাসসুলভ বহু উপাদান নিহিত আছে। দণ্ডীৰ **ৰচনাৰ প্রধান আকর্ষণ হৈছে তেওঁৰ ৰচনাধর্মীতা**। ৰজা, ৰাজপুত্র, ৰাজকন্যা, মন্ত্রী, মন্ত্রীপুত্র প্রভৃতি ৰাজকীয় চৰিত্রবোৰৰ সৈতে ধূতা, ৰাজগণিকা, বৌদ্ধভিক্ষু, সন্যাসী, পাতালপুৰীৰ ৰাজকুমাৰীৰ ৰোমাণ্টিক প্রেম, ৰাষ্ট্রদ্রোহ আদি ঘটনাসমূহ প্রতিফলিত হৈছে। শূদ্রকৰ দ্বাৰা বিৰচিত মৃচ্ছকটিকৰ দৰে দণ্ডীয়েও তেওঁৰ ৰচনাত নগৰজীৱনৰ অৱক্ষয়, বিলাসব্যসন, প্রমোদ, গণিকাসক্তি, ৰাজনীতিৰ কুটিল আৱর্ত্ত, নায়ক আৰু অন্যান্য প্রধান চৰিত্রসমূহৰ শৌর্য-বীর্য, বুদ্ধিমত্তা সুনিপুণ কৌশলৰ মনোহাৰী ৰূপত চিত্তাকর্ষকভাৱে অঙ্কিত হৈছে। অর্থশাস্ত্র, কামশাস্ত্র, ব্যাকৰণ আৰু অলঙ্কাৰ শাস্ত্রত দণ্ডীৰ অসাধাৰণ পাণ্ডিত্য দেখা দিয়া যায়। গতানুগতিকতা বর্জিত, সাহিত্য গুণসমৃদ্ধ আৰু সৰল ৰচনা আৰু ৰোমাঞ্চকৰ কাহিনী সম্বলিত গদ্যকাব্য সংস্কৃত সাহিত্যত এয়ে প্রথম। কোনো কোনো ক্ষেত্রত প্রাচীন কথা সাহিত্যৰ কিঞ্চিৎ প্রভাৱ পৰিলেও ভাৱ-ভাষা আৰু কাহিনী গঠনত দণ্ডীৰ অনন্যসুলভ কৃতিত্ব সর্বজনস্বীকার্য। শৃঙ্গাৰ, বীৰ, বীভৎস, কৰুণ, হাস্য প্রভৃতি ৰসৰ সমাবেশ, সৰস বচনভঙ্গী, ওজস্বী ভাষা, বিচিত্র শব্দ ভাণ্ডাৰ প্রভৃতি গুণসমূহৰ বাবে দণ্ডীৰ *'দশকুমাৰচৰিত'* অতুলনীয় সৃষ্টি।

৬.৪.৩ বাণ আৰু তেওঁৰ প্রতিভা

বাণভট্ট ঃ সংস্কৃত সাহিত্যাকাশৰ অন্যতম উজ্জ্বল জ্যোতিষ্ক অসামান্য প্রতিভাধৰ লেখক হৈছে বাণভট্ট। বাণভট্টই দুখন গদ্যকাব্য ৰচনা কৰিছে। *'কাদম্বৰী'* আৰু *'হর্ষচৰিত'*। *হর্ষচৰিত*ৰ প্রথম আৰু দ্বিতীয় উচ্ছ্বাসত আৰু তৃতীয় উচ্ছ্বাসৰ প্রথমার্দ্ধত আত্মপৰিচয় দিছে। কান্যকুব্জৰ অন্তর্গত সোণ নদীৰ তীৰবর্ত্তী প্রীতিকূট নামৰ গ্রামত বাৎসায়ন গোত্রীয় ব্রাহ্মণ বংশত বাণভট্টৰ জন্ম হয়। তেওঁৰ পিতৃ আছিল চিত্রভানু আৰু মাতৃ ৰাজ্যদেৰী। তেওঁ পিতৃপিতামহ পৰম্পৰা ক্রমে শাস্ত্রজ্ঞ বিদ্বান পণ্ডিত ৰূপে সমাজত বিশেষ পতিপত্তি অর্জন কৰে। শিশুকালতেই তেওঁৰ মাতৃবিয়োগ হয়। পিতৃৰ দ্বাৰা পৰিপালিত হয় আৰু পিতৃৰ পৰা বেদাদি শাস্ত্র অধ্যয়ন কৰি পণ্ডিতবংশৰ যোগ্য মর্যাদাত অভিষিক্ত হয়। কিন্তু চৈধ্য বছৰ বয়সতে পিতৃৰো

বিয়োগ হয়। ইয়াৰ পাছতে বাণ দেশ ভ্ৰমণৰ বাবে উদ্দেশ্যবিহীনভাবে ঘূৰিবলৈ ধৰে। এনেদৰে ঘূৰি ফুৰোতে কম বয়সতে জগত আৰু জীৱন সম্পৰ্কে বিচিত্ৰ অভিজ্ঞতা হয়, লগতে বহুতো অন্তৰঙ্গ সুহৃদ লগ পালে। তেওঁলোকৰ সৈতে নানা ৰাজসভা বিশ্ববিদ্যালয়, আলোচনা সভাত যোগ দিয়ে। ইয়াৰ কিছুদিনৰ পিছত তেওঁ স্বগৃহলৈ ঘূৰি যায়। কিন্তু হঠাতে থানেশ্বৰৰ ৰজা হৰ্ষবৰ্দ্ধনৰ আমন্ত্ৰণ ক্ৰমে ৰজা হৰ্ষবৰ্দ্ধনৰ সৈতে সাক্ষাৎ হয় আৰু ৰজাই তেওঁক ৰাজকবিৰূপে অভিষিক্ত কৰে। অলপ দিনৰ ভিতৰতে বাণভট্ট হৰ্ষবৰ্দ্ধনৰ প্ৰিয়পাত্ৰ হৈ পৰে। সেই কাৰণে নিঃসন্দেহে ক'ব পাৰি যে বাণভট্ট সপ্তম শতিকাৰ প্ৰথমাৰ্দ্ধত সাহিত্যানুৰাগী সম্ৰাট হৰ্ষবৰ্দ্ধনৰ অন্তৰঙ্গ সুহৃদ আৰু বিদগ্ধ সাহিত্যিকৰূপে প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰে। বাণভট্টই তেওঁৰ ৰচনাত পূৰ্বৱৰ্ত্তী আৰু সমসাময়িক খ্যাত কীৰ্ত্তি সাহিত্যিকসকলৰ প্ৰশংসা দাঙি ধৰিছে।

হৰ্ষচৰিত যিদৰে প্ৰসিদ্ধ গদ্যকাব্য তেনেদৰে প্ৰসিদ্ধ ঐতিহাসিক কাব্যও।

হৰ্ষচৰিত ঃ বাণভট্টৰ *'হৰ্ষচৰিত'* গ্ৰন্থখন আখ্যায়িকা শ্ৰেণীৰ। ই আঠটা উচ্ছ্বাসত ৰচিত। প্ৰথম আঢ়ৈটা উচ্ছ্বাসত বাণে আত্মচৰিত লিপিবদ্ধ কৰিছে। তাৰ পাছতে ৰজা হৰ্ষবৰ্দ্ধনৰ কথা আৰম্ভ কৰিছে। থানেশ্বৰৰ ৰজা পুষ্পভূতি। সেই বংশত মহাপ্ৰতাপী ৰজা প্ৰভাকৰবৰ্দ্ধন। তেওঁৰ ৰাজ্যবৰ্দ্ধন আৰু হৰ্ষবৰ্দ্ধন নামেৰে দুজন পুত্ৰ আৰু ৰাজ্যশ্ৰী নামেৰে এগৰাকী কন্যা আছিল। মৌখৰীৰ ৰজা গ্ৰহবৰ্মাৰ সৈতে ৰাজ্যশ্ৰীৰ বিবাহ হয়। প্ৰভাকৰবৰ্দ্ধনৰ মৃত্যুৰ সিংহাসন গ্ৰহণ কৰিবলৈ অস্বীকাৰ কৰে। কিন্তু হৰ্ষবৰ্দ্ধনক অভিষিক্ত কৰাৰ আগতে মালৰৰাজৰ দ্বাৰা গ্ৰহবৰ্মাৰ মৃত্যু হয় আৰু ৰাজ্যশ্ৰীৰ অপহৰণৰ সংবাদ আহে।

ৰাজ্যবৰ্দ্ধনে মালৰৰাজৰ বিৰুদ্ধে যুদ্ধ যাত্ৰা কৰে। কিন্তু গৌড়ৰাজৰ বিশ্বাসঘাটকতাত নিজেই নিহত হয়। প্ৰতিশোধ লোৱাৰ কাৰণে হৰ্ষবৰ্দ্ধনেও যুদ্ধ যাত্ৰা কৰে। কিন্তু বাটতে শুনিলে যে ৰাজ্যশ্ৰীয়ে মালৰৰাজৰ কাৰাগাৰৰ পৰা পলাই আত্মহত্যা কৰিবলৈ লওঁতেই এজন বৌদ্ধ ভিক্ষুৱে তেওঁক উদ্ধাৰ কৰে। হৰ্ষবৰ্দ্ধন আৰু ৰাজ্যশ্ৰীৰ মিলন দেখুৱাই ইয়াতে হৰ্ষচৰিত আখ্যায়িকাখন সমাপ্ত কৰে।

কাদম্বৰী ঃ বাণভট্টৰ *'কাদম্বৰী'* কথা শ্ৰেণীৰ। কথাকাব্যৰ ভিতৰত কাদম্বৰী সংস্কৃত সাহিত্যৰ অন্যতম শ্ৰেষ্ঠ কীৰ্তি।

কাদম্বৰীৰ পূৰ্বাৰ্দ্ধৰ আৰম্ভণিতে বাণে বিদিশাৰ ৰজা শূদ্ৰকৰ ৰাজসভাৰ যথাৰ্থ বৰ্ণনা দিছে। শূদ্ৰকৰ ৰাজসভাত এগৰাকী চণ্ডাল কন্যা উপস্থিত হৈ পিঞ্জৰাবদ্ধ এটা শুক পক্ষী উপহাৰ দিয়ে। সেই শুকপক্ষীটোৰ নাম বৈশম্পায়ন।

ৰজাই তাৰ বিষয়ে কৌতুহলবশতঃ নানা প্ৰশ্ন কৰাত শুক পক্ষীটোৱে নিজৰ সকলো কথা খৰচি মাৰি ক'লে। সেই শুক পক্ষীৰ জন্ম হৈছিল পম্পা সৰোবৰৰ পাৰৰ এজোপা শিমলুগছত। জন্মৰ পাছতে মাতৃৰ মৃত্যু হয় আৰু পিতৃয়ে বহু যত্নেৰে তাক ডাঙৰ-দীঘল কৰে। কিন্তু কোনো এদিন এটা শবৰৰ দল সেই অৰণ্যত প্ৰৱেশ কৰি বহুতো বন্যপক্ষী সংহাৰ কৰে। সেই শবৰ দলৰ এজন বৃদ্ধ শবৰে সেই পক্ষী

থকা খোৰোঙত হাত ভৰালে আৰু শুক পক্ষীৰ পিতৃক মুচৰি মাৰি মাটিত পেলাই দিয়ে। লগতে শুক পক্ষীটোও মাটিত পৰিল। ব্যাধে সকলো মৃত চৰাইক বান্ধি লৈ গ'ল। শুক পক্ষীটো চুচৰি চুচৰি তমাল গছৰ পাতৰ আঁৰত লুকাল। কিছু সময়ৰ পাছত জাবালি মুনিৰ পুত্ৰ হাৰীতে শুক পক্ষীটোক বুটলি আশ্ৰমলৈ লৈ গ'ল। আশ্ৰমত জাবালি মুনিয়ে শুক পক্ষীটোক দেখা মাত্ৰকে ক'লে যে সি নিজে কৰা ভুলৰ বাবে ফল ভোগ কৰিছে। তাকে শুনি ঋষিসকলে জাবালি মুনিক শুকৰ পূৰ্বজন্মৰ কথা বিৱৰি ক'বলৈ অনুৰোধ কৰিলে।

পৰৱৰ্তী দিনত জাবালিয়ে শুকৰ পূৰ্বজন্মৰ কাহিনী ক'বলৈ ধৰিলে। অৱন্তী জনপদৰ উজ্জয়িনী নামে নগৰত তাৰাপীড় নামে এজন ৰজা আছিল। সকলো বিদ্যাত পাৰ্গত শুকনাস নামে তেওঁৰ এগৰাকী মন্ত্ৰী আছিল। তাৰাপীড়ৰ পত্নী বিলাসৱতীৰ গৰ্ভত সৰ্বগুণসম্পন্ন চন্দ্ৰাপীড়ৰ জন্ম হয়। যথাসময়ত তেওঁক (চন্দ্ৰাপীড়ক) যুৱৰাজ পদত অভিষিক্ত কৰে আৰু কিছুদিনৰ পিছত চন্দ্ৰাপীড়ে দিগ্বিজয় যাত্ৰা কৰে। বহু ঠাই অতিক্ৰম কৰি কৈলাশ পৰ্বত পাৰ হৈ তেওঁ অচ্ছোড় (অচ্ছোদ) সৰোবৰৰ পাৰত উপস্থিত হয়। তাতেই তেওঁ মহাশ্বেতাৰ সৈতে পৰিচয় হৈ জানিব পাৰিলে যে শ্বেতকেতু মুনিৰ পুত্ৰ পুণ্ডৰীক হ'ল মহাশ্বেতাৰ প্ৰণয়প্ৰাৰ্থী। কিন্তু হঠাতে এদিন পুণ্ডৰীকৰ মৃত্যু হয়। সেই দুখতে মহাশ্বেতাই বীণা বজাই মৃত্যুৰ বাবে অপেক্ষা কৰি আছে।

মহাশ্বেতাৰ অনুৰোধ অনুসৰি চন্দ্ৰাপীড় গন্ধৰ্বলোকলৈ গ'ল আৰু তাত তেওঁ কাদম্বৰীক লগ পালে। কাদম্বৰীক দেখি চন্দ্ৰাপীড় আকৃষ্ট হয় আৰু কাদম্বৰীয়ো চন্দ্ৰাপীড়ৰৰ প্ৰতি আকৃষ্ট হয়। তাত কিছুদিন থকাৰ পাছত পিতৃৰ আদেশত চন্দ্ৰাপীড় ঘৰলৈ উভতি যাবলগীয়া হয়। কাদম্বৰী বিৰহ বেদনাত ভুগিবলৈ ধৰিলে।

এইখিনিতে বাণভট্টৰ ৰচিত কাদম্বৰীৰ পূৰ্বাৰ্দ্ধসমাপ্ত হয়। ইয়াৰ পাছত বাণৰ পুত্ৰ ভূষণভট্টই উত্তৰাৰ্দ্ধ ৰচনা কৰে।

উত্তৰাৰ্দ্ধৰ আৰম্ভণিতে কাদম্বৰীৰ বিৰহাবস্থাৰ কথা বৰ্ণনা কৰা হৈছে। পত্ৰলেখাৰ মুখেৰে কাদম্বৰীৰ বিৰহাবস্থাৰ বাতৰি পঠিয়াই চন্দ্ৰাপীড় ব্যাকুল হৈ পৰে। পত্ৰলেখাৰ যোগেদি চন্দ্ৰাপীড়ে কাদম্বৰীলৈ বাতৰি পঠায় যে বৈশম্পায়নক লগ পাবলৈ তেওঁ দশপুৰলৈ যায়। তাত উপস্থিত হৈ মহাশ্বেতাৰ অভিশাপত বৈশম্পায়নৰ মৃত্যু হোৱাৰ কথা জানিব পাৰি চন্দ্ৰাপীড় দুখত অভিভূত হৈ পৰে। তেওঁ মহাশ্বেতাৰ সৈতে কথা পাতি বৈৰাগ্য জীৱন-যাপন কৰি থাকোতে এজন কপটীয়া ব্ৰাহ্মণে শিষ্টাচাৰ ভঙ্গ কৰা বাবে শুকৰ যোনিত জন্মলাভ কৰিবলৈ অভিশাপ পোৱা কথা শুনি চন্দ্ৰাপীড়ৰ হৃদয় বিদীৰ্ণ হয় আৰু মাটিত ঢলি পৰে। চন্দ্ৰাপীড় শোকত সন্তপ্ত হৈ থকা সময়ত কাদম্বৰী তালৈ আহে আৰু চন্দ্ৰাপীড়ৰ লগতে সহমৰণ ল'বলৈ সাজু হয়। হঠাতে আকাশবাণী হয় আৰু কাদম্বৰীৰৰ স্পৰ্শৰে চন্দ্ৰাপীড়ৰ দেহ ৰক্ষা কৰিবলৈ কোৱা হয়।

এনেদৰেই জাৱালি মুনিয়ে শুক পক্ষীৰ জন্ম বৃত্তান্ত শুনালে। সকলোৱে পূৰ্বজন্মৰ কথা স্মৰণ কৰিলে। চণ্ডাল কন্যা আছিল শুকৰ মাতা লক্ষ্মী। শূদ্রকেও পূৰ্বজন্মৰ কথা স্মৰণ কৰিলে। তেওঁ পূৰ্বজন্মত চন্দ্রাপীড় আছিল, ইয়াৰ পাছত কাদম্বৰীৰ আলিঙ্গনক্রমে চন্দ্রাপীড় সুস্থ হৈ উঠিল। আকাশমার্গেৰে কপিঞ্জলেৰে সৈতে পুণ্ডৰীক আহি উপস্থিত হ'ল। সকলোৰে পূৰ্বৰ জন্ম ঘূৰাই পোৱাত এক আনন্দমুখৰ পৰিবেশত কাহিনীৰ সমাপ্তি ঘটে।

কাদম্বৰী কথাৰ উৎস ঃ বাণে সম্ভৱতঃ গুণাঢ্যৰ *'বৃহৎকথা'*ৰ পৰা কাদম্বৰী ৰচনা কৰিবলৈ অনুপ্রেৰণা লাভ কৰিছিল। *'বৃহৎকথা'*ৰ আধাৰত ৰচিত সোমদেৱৰ *'কথাসৰিৎসাগৰ'* (দশম লম্বক, তৃতীয় তৰঙ্গ) আৰু ক্ষেমেন্দ্রৰ *'বৃহৎকথামঞ্জৰী'* (১৬/১৮৩-২৪৮) অধ্যায়ৰ সৈতে *কাদম্বৰী*ৰ কাহিনীৰ মিল দেখা যায়।

বাণৰ শ্রেষ্ঠত্ব ঃ কাব্যাংশত *'কাদম্বৰী'* শ্রেষ্ঠত্তৰ। *'কাদম্বৰী'* শব্দৰ অর্থ 'সুৰা'। সুৰাৰ প্রভাবত মানুহ যেনেকৈ আত্মহাৰা হয় তেনেদৰে কাদম্বৰী পাঠ কৰিলেও পাঠকসকল আত্মবিভোৰ হৈ পৰে। এই ফালৰপৰা নামাকৰণ সার্থক হৈছে বুলি পণ্ডিতসকলে মতপোষণ কৰে—

"কাদম্বৰীৰসজ্ঞানামাহাৰোহপি ন ৰোচতে।"

'কাদম্বীৰ' যে এসময়ত প্রভূত যশ আৰু জনপ্রিয়তাৰ অধিকাৰী হৈছিল প্রচলিত উক্তিসমূহেই তাৰ প্রমাণ।

বাণীপাণিপৰামৃষ্টবীণা নিক্কনহাৰিণীম্।
ভাৰয়ন্তি কথং বাণ্যে ভট্টবাণস্য ভাৰতীয়ম্।। ইত্যাদি।

পশ্চিমীয়া পণ্ডিত ৱেৰৰ (Weber) মহোদয়ে বাণভট্টক দৃঢ়ভাবে সমালোচনা কৰিছে। বাণৰ সমাসবদ্ধ দীর্ঘ সমাস, দ্ব্যর্থক শব্দচয়ন আদিৰ বিশাল বর্ণনাসমূহৰ বাবে ভাৰতীয় হাবি (Indian Wood) বুলি উল্লেখ কৰিছে। বাণে সকলোবোৰতে সীমা অতিক্রম কৰিছে। বাণ পাঞ্চালী ৰীতিৰ অধিকাৰী আছিল। তেওঁৰ নাম মহিলা কবি শীলাভট্টাৰিকাৰ সৈতে জড়িত আছিল। তেওঁৰ ৰচিত 'সূক্তিমুক্তাৱলী'ত এইদৰে পোৱা যায়—

শব্দার্থয়োঃ সমোগুম্ভো পাঞ্চালী ৰীতিৰিষ্যতে।
শীলাভট্টাৰিকাবাচি বণোক্তিযু চ মা যদি।।

বাণৰ শব্দভাণ্ডাৰ অতিশয় বিশাল আছিল। *'হর্ষচৰিত'*ত যিবোৰ শব্দৰ ব্যৱহাৰ হৈছে অভিধানত তাৰ ব্যৱহাৰ কম। *'কাদম্বৰী'*ত বাণে যি চিত্র অঙ্কণ কৰিছে সংস্কৃত কবিসকলৰ মাজত তেওঁৰ সমতুল্য কোনো নাই। সেইকাৰণে কোৱা হয়— 'বাণোচ্ছিষ্টং জগত্ সর্বম্।'

'কাদম্বৰী' কথা কাব্যখন এখন চিত্রশালা। সাধাৰণতে কবিসকলে ঘটনা বর্ণনা কৰি গল্প কৰে। বাণভট্টই মুহূর্তে মুহূর্তে চিত্র সজ্জিত কৰি গল্প কৈছিল।

সেইকাৰণে তেওঁৰ গল্প গতিশীল নহয়। শ্লেষ, বক্রোক্তি আদিৰ সুপ্রয়োগ তেওঁৰ কাব্যৰ বৈশিষ্ট্য। যিহেতু 'ওজঃ সমাসভূয়স্তমেতদ্ গদস্য জীৱিতম্।' বুলি দণ্ডীয়ে *'কাব্যাদর্শ'*ত উল্লেখ কৰিছে।

*কাদম্বৰী*ৰ প্রধান ৰস শৃঙ্গাৰ। সম্ভোগ আৰু বিপ্রলম্ভ দুয়োবিধ শৃঙ্গাৰৰ সমাবেশ হৈছে। অৱশ্যে কাব্যৰ ঠায়ে ঠায়ে কৰুণ, হাস্য, শান্ত, অদ্ভুত আদি ৰসৰো সমাবেশ ঘটিছে।

বাণভট্টক অনুসৰণ কৰি শ্বেতাম্বৰ জৈন ধনপালে ধাৰাৰাজ বাক্পতিৰ পৃষ্ঠপোষকতাত *'তিলকমঞ্জুৰী'* কাব্য ৰচনা কৰে। *'তিলকমঞ্জুৰী'* আৰু সমৰকেতুৰ প্রণয় কাহিনীয়েই এই কাব্যৰ বিষয়বস্তু। *'তিলকমঞ্জুৰী'*ত *'কাদম্বৰী'*ৰ দৰে চিত্রও দেখিবলৈ পোৱা যায়।

দিগম্বৰ জৈন সম্প্রদায়ৰ বাদীভসিংহই *'গদ্যচূড়ামণি'* ৰচনা কৰে। গুণভদ্রকৃত উত্তৰপুৰাণৰ পৰা কথাবস্তু গ্রহণ কৰিছে।

সোড্ঢলৰ *'উদয়সুন্দৰী কথা'* নামৰ গদ্য-কাব্যত নাগলোকৰ অধিপতি শিখণ্ডিলৰ কন্যা আৰু প্রতিষ্ঠানৰ ৰজা মলয়বাহনৰ প্রণয় কাহিনীক অৱলম্বন কৰি ৰচিত হৈছে।

বামন ভট্টবাণৰ *'বেমভূপাল চৰিত'* পিছৰ যুগৰ এক উল্লেখনীয় গদ্য কাব্য।

৬.৫ শব্দার্থ তালিকা

১) সাহিত্য দর্পণ ঃ বিশ্বনাথ কবিৰাজ বিৰচিত এখন অলঙ্কাৰ শাস্ত্র। ইয়াত দহটা পৰিচ্ছেদ আছে।

২) অগ্নিপুৰাণ ঃ ব্যাসদেৱৰ বিৰচিত ওঠৰখন পুৰাণৰ ভিতৰত অন্যতম।

৩) ব্রাহ্মণ ঃ বেদৰ ভাগসমূহ

৪) আৰণ্যক ঃ বেদৰ ভাগসমূহ

৫) উপনিষদ ঃ বেদৰ ভাগসমূহ

৬) যজুর্বেদ ঃ চাৰিখন বেদৰ দ্বিতীয়খন

৭) অথর্ববেদ ঃ চাৰিখন বেদৰ অন্তিমখন

৮) মহাভাষ্য ঃ পতঞ্জলি বিৰচিত এখন ব্যাকৰণ শাস্ত্র। পাণিনীয় ব্যাকৰণ শাস্ত্রৰ উদ্ভৱকালৰ অন্তিমগ্রন্থ। *'মহাভাষ্য'*ত পতঞ্জলিৰ পৈণত ব্যাকৰণ চিন্তা, গভীৰ পাণ্ডিত্য দেখা যায়। গ্রন্থখন আঠটা অধ্যায়ত বিভক্ত।

৯) কাত্যায়ন ঃ কাত্যায়ন পাণিনিৰ পৰৱর্ত্তী ব্যাকৰণবিদ। কাত্যায়নে পাণিনিৰ ব্যাকৰণৰ ওপৰত *'বার্ত্তিক'* ৰচনা কৰিছে। বৃত্তিক লক্ষ্য কৰি ৰচিত গ্রন্থকেই বার্ত্তিক বোলা হয়। কাত্যায়নৰ সময় খ্রীঃ পূঃ ৩য় শতাব্দী।

১০) লিপিসাহিত্য ঃ প্ৰাচীন ৰজাসকলে তেওঁলোকৰ ৰাজসভাত সংস্কৃত পণ্ডিত ৰাখিছিল। সেই পণ্ডিতসকলে স্তম্ভত, তামৰ ফলিত, শিলত ৰজাসকলৰ কৰ্মৰাজি বৰ্ণনা কৰাৰ লগতে তেওঁলোকৰ যশস্যাসমূহ লিপিবদ্ধ কৰিছিল। সেইবোৰত কাব্যৰ উপাদান দেখা যায়। সেই ৰচনাসমূহক লিপিসাহিত্য বা প্ৰশস্তি কাব্য বোলে।

জানি থোৱা ভাল

- প্ৰাচীন ভাৰতীয় আলঙ্কাৰিকসকলৰ মতে গদ্য হৈছে কবি সাহিত্যিকৰ প্ৰতিভাৰ কষটি শিলা। কোৱা হয়— গদ্যং কবীনাং নিকষং বদন্তি।'

- সুৰন্ধুৰ *'বাসৱদত্তা'* বৰ্ণনা প্ৰধান আৰু গৌড়ীৰীতি প্ৰধান। বাণভট্টই *'হৰ্ষচৰিত'*ত সুৰন্ধুৰ ৰচনাক প্ৰশংসা কৰি কৈছে— 'কবীনামগলদ্দর্পো নুনং বাসৱদত্তয়া'

বাণভট্টৰ *'হৰ্ষচৰিত'* গদ্যকাব্য আৰু প্ৰথম ঐতিহাসিক গ্ৰন্থৰূপেও প্ৰসিদ্ধ। *'কাদম্বৰী'* শব্দৰ অৰ্থ 'সুৰা'। সুৰাৰ প্ৰভাৱত মানুহ যিদৰে আত্মহাৰা হয় তেনেদৰে *'কাদম্বৰী'* পাঠ কৰিলেও পাঠকসকল আত্মবিভোৰ হৈ পৰে। কাদম্বৰীৰ বক্তা এটি শুকপক্ষী।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ কাব্য প্ৰধানকৈ কেইটা ভাগত বিভক্ত?

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ *'সাহিত্য দৰ্পণ'* গ্ৰন্থৰ ৰচক কোন?

প্ৰশ্ন নং ৩ ঃ গদ্যকাব্যৰ প্ৰধান ভাগ কেইটা আৰু কি কি?

প্ৰশ্ন নং ৪ ঃ বিশ্বনাথ কবিৰাজৰ মতে গদ্যকাব্যৰ সংজ্ঞা দিয়ক।

প্ৰশ্ন নং ৫ ঃ অগ্নিপুৰাণৰ মতে গদ্যকাব্য কেইপ্ৰকাৰৰ? কি কি?

প্ৰশ্ন নং ৬ ঃ সুবন্ধু ৰচিত গদ্যকাব্যখনৰ নাম কি?

প্ৰশ্ন নং ৭ ঃ বাসৱদত্তা গ্ৰন্থৰ লিখকৰ নাম কি?

প্ৰশ্ন নং ৮ ঃ *'দশকুমাৰচৰিত'*ৰ ৰচক কোন?

প্ৰশ্ন নং ৯ ঃ হৰ্ষবৰ্দ্ধন ক'ৰ ৰজা আছিল?

প্ৰশ্ন নং ১০ ঃ কাদম্বৰী কোন শ্ৰেণীৰ কাব্য?

প্ৰশ্ন নং ১১ ঃ তাৰাপীড় ক'ৰ ৰজা আছিল?

প্ৰশ্ন নং ১২ ঃ *'কাদম্বৰী'* কথাকাব্যৰ নায়ক কোন?

৬.৬ অধ্যয়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- সংস্কৃত সাহিত্যত গদ্যৰ প্ৰাচীনতা সম্পৰ্কে জানিব পাৰিলে। তৈত্তিৰীয় সংহিতা, কাঠক সংহিতা, আৰণ্যক, উপনিষদ, সূত্ৰ সাহিত্য, পতঞ্জলিৰ *'মহাভাষ্য'*ত প্ৰাচীনতম গদ্যৰ নিদৰ্শন পোৱা যায় বুলি গম পালে।
- গদ্যকাব্যৰ ভাগসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিলে। যেনে ঃ কথা আৰু আখ্যায়িকা। ইয়াৰ লগতে 'কথা' কাব্যৰ লক্ষণ আৰু আখ্যায়িকাৰ লক্ষণসমূহ জানিব পাৰিলে।
- সংস্কৃত সাহিত্যত ৰচিত হোৱা প্ৰধান গদ্যকাব্য যেনে সুবন্ধুৰ *'বাসৱদত্তা'* বাণভট্টৰ *'হৰ্ষচৰিত'* আৰু *'কাদম্বৰী'*, দণ্ডীৰ *'দশকুমাৰচৰিত'*ৰ বিষয়ে জানিব পাৰিলে। তাৰোপৰি পৰৱৰ্ত্তীকালত ৰচিত হোৱা গদ্যকাব্যসমূহৰ বিষয়ে চমু আভাস পালে।
- *'কাদম্বৰী'*ত দুটা প্ৰণয়কাহিনী সমান্তৰালভাৱে বৰ্ণনা কৰা হৈছে। এটা হৈছে কাদম্বৰী আৰু চন্দ্ৰাপীড় আৰু আনটো মহাশ্বেতা আৰু পুণ্ডৰীক। ইয়াৰ প্ৰধান ৰস শৃঙ্গাৰ। *'কাদম্বৰী'* শব্দৰ অৰ্থ 'সুৰা'। সংস্কৃত সাহিত্যত কাদম্বৰী এখন প্ৰসিদ্ধ উপন্যাস। এই অধ্যায়ত এই সকলোবোৰ জানিব পাৰিলে।

৬.৭ অধিক জানিবলৈ

১) শৰ্মা, থানেশ্বৰ, *'সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিবৃত্ত'*, গুৱাহাটী ঃ চন্দ্ৰপ্ৰকাশ।

২) গোস্বামী, হৰমোহন দেৱ, *'সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী'*, গুৱাহাটী ঃ বুকলেণ্ড।

৩) Krishnamachariar, M. *History of Chassical Sanskrit Literature*, New Delhi : MLBD

৬.৮ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ দুটা। (১) দৃশ্যকাব্য, (২) শ্ৰব্যকাব্য

২নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ বিশ্বনাথ কবিৰাজ

৩নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ দুটা। (১) কথা, (২) আখ্যায়িকা

৪নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ 'বৃত্তগন্ধোজ্ঝিতং গদ্যম্'

৫নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ অগ্নিপুৰাণৰ মতে গদ্যকাব্য পাঁচ প্রকাৰৰ

১। আখ্যায়িকা ২। কথা

৩। খণ্ডকথা ৪। পৰিকথা

৫। কথানিকা

৬নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ বাসৱদত্তা

৭নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ সুবন্ধু

৮নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ দণ্ডী

৯নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ থানেশ্বৰৰ

১০নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ কথা শ্রেণীৰ

১১নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ উজ্জয়িনীৰ

১২নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ চন্দ্রাপীড়

৬.৯ আৰ্হি প্রশ্ন

প্রশ্ন ১ ঃ সংস্কৃত সাহিত্যৰ গদ্যকাব্যৰ বিষয়ে লিখক।

প্রশ্ন ২ ঃ গদ্যকাব্যৰ উৎসৰ বিষয়ে লিখক।

প্রশ্ন ৩ ঃ বাণভট্টৰ ৰচনাৱলীৰ বিষয়ে লিখক।

প্রশ্ন ৪ ঃ গদ্যকাব্য কাক বোলে? ইয়াৰ লক্ষণসমূহ কি কি? সংস্কৃত সাহিত্যৰ গদ্যকাব্যৰ বিষয়ে বহলাই লিখক।

*** ***** ***